Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

JAMIYAT ETOSFERASI BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA JADID TEATR MEROSINING AXLOQIY-ESTETIK SALOHIYATI

Nilufar Muratjon qizi Qosimova*
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ qosimovanilu@90gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid teatri kundalik axloqiy muhitni anglash imkoniyati sifatida tahlil qilinadi. Konseptual qiyos hissiy ta’sir, axloqiy hukm va amaliy xulqni farqlaydi. Diqqat, rolni anglash, refleksiya va ko‘chirishning shartli bog‘lanishi ochiladi. Sahna tahlili va qayta loyihalashdan iborat ta’limiy seminar taklif etiladi. Mexanizmlar nazariy bo‘lib, tomoshabinga sababiy ta’sir empirik sinalmagan.

Kalit so‘zlar

jadid teatri, etosfera, estetik diqqat, axloqiy hukm, hissiyot, dialogik tarbiya.

DOI: 10.5281/zenodo.23282092

KIRISH

Jadid teatr merosining tarbiyaviy ahamiyatini faqat tomoshabin kuchli hayajonlangani yoki spektakldan keyin ijobiy fikr bildirgani bilan asoslash yetarli emas. Estetik ta’sir, axloqiy hukm va kundalik munosabatdagi o‘zgarish turli natijalardir. Mazkur maqola ularning bog‘lanishini avtomatik sababiy zanjir sifatida emas, alohida pedagogik shartlarni talab qiladigan jarayon sifatida tahlil qiladi. Asosiy muammo teatr orqali ma’naviy tarbiya qilish g‘oyasining kerakligida emas, uning mazmuni va natijasini qanday asoslash mumkinligidadir.

«Etosfera» atamasi bu tadqiqotda jamiyat yoki ta’lim jamoasidagi kundalik axloqiy munosabatlar muhiti hurmat, mas’uliyat, o‘zaro e’tirof va zo‘ravonlikni rad etish amaliyotlarini ifodalovchi ishchi tushuncha sifatida ishlatiladi. Uning boshqa, jumladan ekologik-kosmologik talqinlari mazkur maqolaning predmeti emas. Etosfera barqarorligi barcha odamlarning bir xil didi yoki e’tiqodi mavjudligi deb olinmaydi. U kelishmovchilik yuzaga kelganda ham inson maqomini saqlash va o‘z harakatiga javob berish imkonining davomiyligi sifatida chegaralanadi. J.Nuraliyev jadid teatrining shakllanishi va ma’naviy uyg‘onishdagi ahamiyatini tarixiy-madaniy doirada muhokama qiladi [1]. M. Umarov Qo‘qondagi jadid teatri mavzusini mahalliy madaniy muhit bilan bog‘lab o‘rganadi [2]. Ushbu ishlar teatrning ma’rifiy vazifasini talqin qilish uchun kontekst beradi. Biroq tarixiy faoliyatni tarbiyaviy niyat bilan tavsiflash uning barcha tomoshabinlarga bir xil axloqiy ta’sirini empirik tasdiqlamaydi. Shu farq bugungi pedagogik foydalanish uchun ham muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi jadid teatr merosidagi axloqiy-estetik imkoniyatlarni o‘quvchi hukmi va jamoaviy munosabat bilan bog‘laydigan konseptual mexanizmlarni asoslashdir. Ilmiy yangilik affektiv javob, rolni tushunish, normativ mulohaza va amaliy ko‘chirishni farqlaydigan shartli ketma-ketlikning ishlab chiqilishida namoyon bo‘ladi. Pedagogik natija sifatida sahna vaziyatini dalillangan muhokama va qayta loyihalash bilan birlashtiruvchi seminar taklif etiladi. Ushbu mexanizmlarning real ta’sir kuchi mazkur maqolada o‘lchanmagan.

MATERIALLAR VA METODLAR

Ikki mahalliy manba jadid teatri va uning madaniy vazifalarini yoritadi, ikki rus tadqiqoti estetika va ta’limning munosabatini muhokama qiladi. Britaniya va boshqa xorijiy mualliflarning ishlari hissiyot, sentimentallik, badiiy ideallashtirish hamda kundalik estetika masalalarini farqlash uchun tanlandi. Matnlar bir xil metodda yozilmaganligi sababli ularning xulosalari bitta sababiy modelning tayyor dalillari sifatida qo‘shilmadi.

Tahlil uch amaldan iborat bo‘ldi: teatrning tarixiy ma’rifiy vazifasini rekonstruksiya qilish, axloqiy-estetik ta’sir haqidagi tushunchalarni ajratish va ularni pedagogik vaziyatda normativ sinash. Rekonstruksiya zamonaviy tadqiqotlar orqali amalga oshirildi; tarixiy spektaklning to‘liq ijro yozuvi yoki barcha sahnalashtirish variantlari o‘rganilgani da’vo qilinmaydi. Fikriy sinovlarda bir xil sahnadan turli taassurot olgan ikki tomoshabinning bahosi misol qilindi. Ushbu misol kuzatuv natijasi emas, ta’sirning bir ma’noli emasligini ko‘rsatuvchi tahliliy vaziyatdir.

Pedagogik loyihalashning mezoni o‘quvchining hissiy javobini to‘g‘rilash emas, uning dalil va munosabatini aniqlashtirish bo‘ldi. Qatnashuvchi rolni bajarishga majbur qilinmasligi, shaxsiy nozik tajribasini oshkor etishga undalmasligi va muayyan hissiy reaksiyasi uchun baholanmasligi kerak. Bu talablar maqolaning normativ taklifidir. Klinik, terapevtik yoki psixodiagnostik samaradorlik haqida xulosa chiqarilmaydi; ta’limiy seminar tibbiy yordam yoki psixologik davolash o‘rnida ko‘rsatilmaydi.

NATIJALAR

Estetik diqqatning axloqiy imkoniyati. T. Zlotnikova estetikani ta’lim va hayot munosabatida muhokama qiladi [3]. V. Lipskiy estetik munosabatning san’at bilan cheklanmaydigan kengligini tahlil qiladi [4]. Ushbu yondashuvlar sahnadagi estetik tajriba bilan kundalik munosabatdagi sezgirlik o‘rtasidagi bog‘lanishni savolga chiqarishga imkon beradi. Biroq chiroyli ijroni qadrlashning o‘zi adolatli harakat qilishni kafolatlamaydi. Maqolada estetik diqqat axloqiy bahoning o‘rnini bosmaydigan, lekin insoniy vaziyatni ko‘rish doirasini kengaytirishi mumkin bo‘lgan shart sifatida talqin etiladi.

Birinchi mualliflik farqi hissiy yuquvchanlik va axloqiy anglash o‘rtasidadir. Tomoshabin guruhdagi hayajonga qo‘shilishi mumkin, lekin sahnadagi mojaroning sababi yoki boshqa personajning imkoniyatini tushuntira olmasligi ehtimoli mavjud. Shu sababli teatrdan keyingi muhokama «nimani his qildingiz?» savolidan tashqari «qaysi sahna belgisi bunga asos bo‘ldi?» va «shu vaziyatga boshqa tomon qanday qarashi mumkin?» savollarini ham o‘z ichiga oladi. Hissiy javob rad etilmaydi; u muhokamaning boshlanishi sifatida olinadi, yakuniy axloqiy isbot sifatida emas.

Ikkinchi farq estetik go‘zallik bilan axloqiy maqbullikning aynan emasligidir. Badiiy kuchli tasvir nomaqbul harakatni jozibali ko‘rsatishi ham mumkin. Mazkur ehtimol san’atni nazorat qilishga tayyor asos emas; u o‘quvchining badiiy usulni ko‘ra bilishini rivojlantirishga sababdir. Pedagog sahnaning nimani ko‘rinadigan qilgani, nimani chetda qoldirgani va kimning tajribasiga yaqinlashtirganini tahlil qilishni taklif etadi. Shu yo‘l bilan badiiy ta’sirning mavjudligi va uning axloqiy yo‘nalishi alohida o‘rganiladi. Hissiyot ifodasi va sentimentallik chegarasi. S. Döring san’atdagi hissiyot ifodasini oldindan tayyor tuyg‘uni shunchaki ko‘chirish emas, uni aniqlashtirish va shakllantirish bilan bog‘laydi [7]. Buning pedagogik ahamiyati tomoshabinning noaniq taassurotini so‘z, sahna va munosabat tahlili orqali differensiallashtirishidadir. «Ta’sirli bo‘ldi» degan baho qaysi hissiyot, qaysi badiiy vosita va qaysi axloqiy muammo haqida ekanini ochmaydi. O‘quvchi taassurotni aniqlashtirgan sari uning asosini ham tekshira oladi. Bu jarayon emotsiyani yo‘qotishga emas, mazmunini tushunishga qaratiladi. M.Kieran hissiy bog‘liqlik va sentimentallik munosabatini murakkab hodisa sifatida tahlil qiladi [5]. Maqola bu yondashuvni barcha kuchli tuyg‘uni irratsional deb rad etish uchun ishlatmaydi. Mualliflik mezoniga ko‘ra, tarixiy qahramonga mehr uning murakkabligi va cheklovlarini ko‘rishga xalaqit bermasligi kerak. Merosni idealizatsiya qilish o‘quvchini har qanday qarshi dalilni xiyonat sifatida qabul qilishga olib borsa, hissiy yaqinlik refleksiv tarbiyaga to‘siq bo‘ladi. Biroq mehr va tanqid bir-birini inkor qilishi shart emas. E. Harcourt badiiy adabiyot, ideallashtirish va axloqiy perfektsionizmning murakkab munosabatini muhokama qiladi [6]. Ushbu fikrni teatrga tatbiq qilishda maqola ehtiyotkor qiyosdan foydalanadi: o‘quvchi o‘zini nuqsonsiz obraz bilan aynanlashtirib, real odamlarning zaifligi va vaziyatini inkor etmasligi lozim. Tarbiyaviy maqsad mukammallik namoyishini talab qilish emas, tanlovning sababi, narxi va javobgarligini tushuntirishdir. Badiiy

ideal hayotiy hukm uchun savol yaratadi; barcha vaziyatga tayyor mezon bo‘lib qolmaydi.

Etosfera barqarorligiga olib boruvchi shartli bog‘lanish. Tahlil natijasida to‘rt bo‘g‘in ajratildi. Estetik diqqat vaziyatni sezilarli qiladi; rolni anglash boshqa tomonning sabablarini ko‘rsatadi; normativ mulohaza harakatning maqbulligini tekshiradi; amaliy ko‘chirish esa shu farqlarni yangi hayotiy vaziyatda qo‘llash imkonini ochadi. Bu bo‘g‘inlar barcha tomoshabinda bir xil tartibda va muqarrar yuz beradigan psixologik qonuniyat emas. Ular pedagogik ishning har bosqichida qaysi vazifa bajarilishi kerakligini farqlovchi konseptual xaritadir.

1-jadval. Teatr tajribasini axloqiy-refleksiv o‘rganishga bog‘lash shartlari

Bo‘g‘in	Pedagogik vazifa	Kuzatiladigan dalil	Cheklov
Estetik diqqat	Ta’sirning badiiy vositasini ko‘rsatish	Sahna, nutq yoki kompozitsiya tahlili	Hayajon axloqiy anglashga teng emas
Rolni anglash	Boshqa tomon sababini adolatli ifodalash	Muqobil pozitsiyaning aniq bayoni	Tushunish avtomatik oqlash emas
Normativ refleksiya	Harakat va oqibatni asosli baholash	Sabab, e’tiroz va javob	Ijro mahorati dalil o‘rnini bosmaydi
Amaliy ko‘chirish	Yangi vaziyatda mezonni qo‘llash	Muqobil sahna va uning cheklovi	Bir mashq butun xulqni ifodalamaydi

Y.Saito kundalik va tanish muhitning estetik jihatlarini tahlil qilib, estetik tajribani faqat noodatiy san’at hodisasiga bog‘lashning chegarasini ochadi [8]. Maqola uchun bundan keladigan xulosa spektakldagi sezgirlikni kundalik muloqotdan uzmaslikdir. Masalan, sahnada kamsitishdan ta’sirlangan talaba guruh muhokamasida sherigining fikrini masxara qilsa, estetik munosabat bilan amaliy munosabat orasidagi ziddiyat ko‘rinadi. Bu shartli misol kuzatilgan holat sifatida berilmaydi. U taklif etilgan etosfera mezonining kundalik faoliyatga aloqasini ko‘rsatadi.

Sahna, muhokama va qayta loyihalash seminari. Pedagogik loyiha kichik sahna vaziyatini uch marta o‘rganishni nazarda tutadi. Dastlab ishtirokchilar matn va sahna vositalari asosida o‘z talqinini yozadi. Keyin boshqa rol nuqtayi nazaridan o‘sha vaziyatni qayta tushuntiradi. Yakunda sahnadagi asosiy mojaro saqlangan holda, muloqotning kamsitmaydigan muqobil shakli loyihalanadi. Tarixiy asarning matni o‘zgartirilsa, bu o‘quvchilar yaratgan zamonaviy variant sifatida aniq belgilanadi; u asl jadid asari yoki muallifning yashirin niyati sifatida ko‘rsatilmaydi.

Mashqda ijro mahorati bilan axloqiy tahlil alohida baholanadi. Kuchli aktyorlik dalilning to‘g‘riligini, sahnaga chiqishni istamaslik esa axloqiy loqaydlikni bildirmaydi. Talabaga ijrochi, kuzatuvchi, matn tahlilchisi yoki muhokama qaydchisi kabi muqobil ishtirok shakllari taklif etiladi. Baholash mezonlari personaj dalilini buzmasdan ifodalash, qarama-qarshi nuqtayi nazarni farqlash, sahna vositasining ta’sirini tushuntirish va taklifning oqibatini asoslashdan iborat. Shaxsning hissiyot kuchini ballga aylantirish tavsiya etilmaydi.

Refleksiv yakunda ishtirokchilar umumiy maqtov yoki hukm o‘rniga aniq o‘zgarishni qayd etadi: dastlab kimning ovozi eshitilmagani, muhokamada qaysi dalil paydo bo‘lgani va yangi variantda qaysi muammo hal qilinmay qolganini yozadi. Bu qayd tarbiyaviy mukammallik sertifikati emas. U darsdagi fikrlash jarayonini ko‘rish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqot yangi vaziyatdagi tahlil, vaqt o‘tib olingan qayta javob va guruh muloqotining mustaqil kuzatuvini birlashtirib, taklifning haqiqiy imkoniyatini tekshirishi mumkin.

MUHOKAMA

Birinchi e’tiroz teatrning axloqiy vazifasiga urg‘u berish uni oddiy didaktik vositaga aylantirishidir. Mazkur maqola bu xavfni sahna shakli va muqobil talqinlarga alohida e’tibor bilan cheklaydi. Spektakl oldindan belgilangan axloqiy qoidani bezash uchun emas, insoniy tanlovning murakkabligini ko‘rish uchun o‘rganiladi. Ba’zan kuchli sahna yakuniy javob bermasligi mumkin. Shunday ochiqlik pedagogik muvaffaqiyatsizlik emas, dalillangan savolni saqlash imkoniyati bo‘lishi mumkin. Ammo ochiqlik har qanday kamsituvchi muomalani maqbul qilmaydi.

Ikkinchi e’tiroz «etosfera barqarorligi» tushunchasining juda kengligidir. Shu sababli maqola uni butun jamiyatning o‘lchanadigan yagona ko‘rsatkichi sifatida ishlatmadi. Amaliy tahlil ta’lim jamoasida hurmat, eshitilish va javobgarlikning qay tarzda namoyon bo‘lishiga qaratildi. Spektaklni tomosha qilishdan jamiyatning axloqiy barqarorligi oshdi, degan xulosa uchun vositachi omillar va uzoq muddatli ma’lumotlar talab etiladi. Hozirgi tadqiqot ana shu o‘tishning zarur savollarini beradi, uning sababiy samaradorligini tasdiqlamaydi.

Uchinchi chegarani tarixiy masofa tashkil qiladi. Jadid teatri haqidagi bugungi talqinlar tarixiy ijro, tomoshabin va tashkiliy sharoitning to‘liq nusxasi emas. Zamonaviy seminar tarixiy spektaklni aynan takrorlayotgani da’vo qilinmaydi.

Uning merosga aloqasi ma’rifiy savol, badiiy mojaro va ijtimoiy mas’uliyatni qayta o‘qishdadir. Tarixiy matnning zamonaviy sahnalashtirishdagi o‘zgarishlarini oshkor qilish merosga hurmatsizlik emas, asl matn bilan yangi ijodiy mahsulotning maqomini farqlashdir.

XULOSA

Jadid teatr merosining axloqiy-estetik salohiyati kuchli hissiy ta’sirni axloqiy yetuklikka avtomatik tenglashtirmasdan talqin qilinishi lozim. Tadqiqot estetik diqqat, rolni anglash, normativ mulohaza va amaliy ko‘chirishning turli vazifalarini ochdi. Etosfera barqarorligi ishchi ma’noda kelishmovchilikka qaramay inson maqomini saqlash va o‘z harakati uchun javob berish muhitining davomiyligi sifatida asoslandi.

Pedagogik hissa sifatida sahna tahlili, muqobil rol va qayta loyihalashni birlashtiruvchi seminar taklif etildi. Unda hissiyotning kuchi emas, uning mazmunini tushuntirish, boshqa ovozni adolatli ifodalash va axloqiy tanlov oqibatini asoslash baholanadi. Mazkur tartibning samaradorligi keyingi empirik tekshiruvni talab qiladi. Teatr merosi tayyor xulq modeli yoki terapevtik vosita sifatida emas, refleksiv va mas’ul muloqot imkonini kengaytiruvchi madaniy manba sifatida taqdim etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nuraliyev J. Jadid teatrining shakllanishi va xalqning ma’naviy uyg‘onishidagi ahamiyati // O‘zbekiston madaniyati va san’ati. № 2. 2026. (p. 399–408).
2. Umarov M. Qo‘qondagi jadidlar teatri // O‘zbekiston madaniyati va san’ati. № 4. 2026. (p. 15–21).
3. Злотникова Т. С. Эстетика в образовании как эстетика жизни (Н.И. Киященко) // Вопросы философии. № 8. 2023. (p. 57–60). DOI: 10.21146/0042-8744-2023-8-57-60
4. Липский В. Н. Всеобщность эстетического отношения к миру – творческий принцип Н.И. Киященко // Вопросы философии. № 8. 2023. (p. 53–56). DOI: 10.21146/0042-8744-2023-8-53-56
5. Kieran M. Sentiment and Sentimentality: Affective Attachment in Life and Art // Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford: Oxford University Press. 2016. (p. 154–175).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0011

6. Harcourt E. The Dangers of Fiction: Lord Jim and Moral Perfectionism // Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford: Oxford University Press. 2016. (p. 80–88).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0006

7. Döring S. A. What Is Expressed When Emotions Are Expressed in Art? // Grazer Philosophische Studien. Vol. 96, No. 3. 2019. (p. 361–380).

   DOI: 10.1163/18756735-09603007

8. Saito Y. The Aesthetics of the Ordinary and Familiar // Aesthetics of the Familiar: Everyday Life and World-Making. Oxford: Oxford University Press. 2017. (p. 9–36). DOI: 10.1093/oso/9780199672103.003.0001